

Dona i presó: balanç de les polítiques de gènere en l'àmbit de l'execució penal a Catalunya

Núria Torres Rosell

Professora agregada Serra Húnter de Dret Penal de la Universitat Rovira i Virgili (Espanya)

Women and Prison: an Assessment of Gender Policies in the Field of Criminal Enforcement in Catalonia

ABSTRACT The criminal justice system, the criminal enforcement system and the prison system are realities built from an androcentric perspective. The fact that only a small part of the crimes that are prosecuted and sentenced have been committed by women places them in a minority position in the enforcement system, which means they have less access to resources and services. This paper aims to analyse what strategies have been undertaken in recent years in order to introduce gender-based transformations in criminal enforcement in Catalonia and to determine what challenges remain. Firstly, we present quantitative and qualitative data relating to the population of women in prison. We then analyse how the passing of new legislation aimed at recognising and extending the principle of equality and non-discrimination in Catalonia impacts criminal enforcement, favouring the deployment of initiatives such as the creation of gender referents for penitentiary centres and specific programmes for women in prison. After reviewing some interesting initiatives promoted from outside the Catalan territory, the paper concludes with six proposals aimed at improving the situation of women who come in contact with the criminal enforcement system and at introducing a gender perspective in the penitentiary system.

KEYWORDS women; prison; victimisation; criminal enforcement.

RESUM El sistema penal, l'execució penal i la presó són realitats construïdes des d'una perspectiva androcèntrica. El fet que només una petita part dels delictes que es jutgen i es condemnen han estat comesos per dones col·loca aquestes en una posició minoritària en el sistema d'execució penal i això repercuteix en el fet que tinguin menys accés a recursos i serveis. Aquest treball té per objectiu analitzar quines estratègies s'han emprès en els darrers anys a Catalunya per tal d'introduir transformacions amb perspectiva de gènere en l'àmbit de l'execució penal i determinar quins reptes queden encara pendents. Amb aquesta finalitat, es presenten, en primer lloc, dades quantitatives i qualitatives sobre la població de dones empresonades. A continuació s'analitza de quina manera els instruments normatius destinats a reconèixer i estendre el principi d'igualtat i no-discriminació a Catalunya impacten també en

Article rebut el 31/05/2022; acceptat el 08/09/2022.

l'àmbit penitenciari i afavoreixen el desplegament d'iniciatives com la creació de les referents de gènere dels centres penitenciaris i els programes específics per a dones a presó. Després de revisar algunes iniciatives interessants impulsades fora del territori català, el treball conclou amb sis propostes destinades a millorar la situació i la perspectiva de futur de les dones que entren en contacte amb el sistema d'execució penal i a introduir una mirada de gènere en el sistema penitenciari.

PARAULES CLAU dona; presó; victimització; execució penal.

1. Introducció: dones empresonades en un model d'execució penal androcèntric

El sistema penal, l'execució penal i, en particular, la presó són realitats construïdes des d'una perspectiva androcèntrica. El fet que la major part de delictes que es jutgen i es condemnen hagin estat comesos per homes determina una diferència quantitativa inqüestionable pel que fa al nombre de dones i homes que arriben al sistema penitenciari. Segurament hi ha pocs àmbits en què les dones tenen tan poca presència com en el sistema d'execució penal.

Tanmateix, es interessant conèixer que la taxa de dones encarcerades ha crescut a tot el món en aquestes dues darreres dècades¹ i que, malgrat l'opacitat que durant molts anys ha caracteritzat el món penitenciari i, encara més, l'empresonament de les dones,² l'increment de l'atenció que en aquests darrers anys s'ha prestat a aquesta realitat ha permès detectar no només els factors que influeixen en aquesta tendència creixent (pobresa, discriminació, violència i marcs legals punitius severos, entre altres) sinó també l'impacte especialment negatiu de l'empresonament en les dones, en les seves famílies i en les comunitats.³ En efecte, la investigació desenvolupada aquests darrers anys ha permès conèixer algunes particularitats del perfil de les dones que

1. Walmsley, *World Female Imprisonment List*, 1. Barberet, i Jackson, "UN Rules", 4, atribueix el creixement de la població penitenciària femenina als factors següents, entre altres: la globalització, les polítiques neoliberals, el racisme, la lluita global contra la droga, la feminització de la pobresa i el que anomena "prison-industrial complex" en referència amb la privatització del sistema penitenciari.

2. Opacitat i oblit que arrela en l'origen mateix dels centres de reclusió per a dones, com assenyala Almeda, *Corregir y castigar*, 21 i seg.; Almeda, "Pasado y presente de las cárceles femeninas en España", 2 i seg., i també Cervelló, "Mujer, prisión y no discriminación".

3. UNODC, "Toolkit", 9.

intervenien en activitats delictives i detectar algunes diferències rellevants en relació amb els homes que delinqueixen.

Les dades quantitatives, a les quals farem referència en primer lloc, són un condicionant important de la situació en la qual es troben les dones empresonades. Els inconvenients que comporta representar una minoria dins d'una institució total com la presó requereixen ser contrarestats amb l'adopció de polítiques actives amb perspectiva de gènere que condueixin a mitjà termini a revertir la situació d'invisibilitat i de discriminació que ha acompanyat les dones a presó.

1.1. Quantificació de la població de dones preses a Catalunya

Les dades disponibles actualment a Catalunya mostren que la població penitenciària està integrada per 7.823 individus, dels quals només el 6,8% són dones.⁴ Aquesta ràtio es tradueix, en números absoluts, en poc més de 500 dones empresonades i en unes 700 dones més que compleixen condemna en el marc de les mesures penals alternatives. De les 500 dones empresonades, un 85% són penades i un 13% estan en situació de preventives en espera de la celebració del judici (en el cas dels homes, el 78,8% i el 18,8% ho són i ho estan respectivament).

Per tal de contextualitzar la taxa del 6,8% de dones empresonades respecte del volum total de població penitenciària a Catalunya, és interessant conèixer que aquesta ràtio resulta d'una tendència descendent en el global de la població penitenciària en tot el territori català i espanyol a partir del 2010.⁵ Si bé durant la dècada dels noranta i a inicis del segle XXI les xifres de població penitenciària a l'Estat espanyol havien experimentat un creixement exponencial fins a ocupar posicions ignominioses entre els estats occidentals amb ràtios penitenciàries més elevades, en les dues darreres dècades s'han moderat les xifres, de manera que actualment la població penitenciària femenina se situa a l'Estat espanyol al voltant d'un 7,3%, lluny del 9,5% que va assolir a

4. Dades corresponents al mes d'abril de 2022. Vegeu els descriptors estadístics de Serveis Penitenciaris del Departament de Justícia de la Generalitat de Catalunya a http://www.gencat.cat/justicia/estadistiques_serveis_penitenciaris/1_pob.html.

5. Daunis, "Ocupación carcelaria"; Juanatey, "Delincuencia y población penitenciaria femeninas".

la dècada dels noranta. Aquesta tendència descendent no exclou, tanmateix, que les ràtios de dones empresonades hagin de ser considerades encara molt elevades si les comparem amb les que es detecten en països del nostre entorn proper. Segons les dades publicades a la World Female Prison List que elabora l'International Center for Prison Studies, la població de dones empresonades se situa actualment entre el 2 i el 9% en el 80% dels sistemes penitenciaris del món, i la mitjana, en el 4,4%.⁶ La taxa catalana, doncs, supera amb escreix tant la mitjana global com la que correspon a països del nostre entorn, entre els quals hi ha França, on només un 4,2% dels interns són dones, i els situats al sud d'Europa: Itàlia, on ho són el 4,1%, i Grècia, amb el 4,6%.

Pel que fa al compliment de la pena en l'àmbit de les mesures penals alternatives, les dades disponibles mostren que la proporció de dones és més elevada que en l'àmbit penitenciari. En aquest sentit, a Catalunya un 9,2% de les persones que compleixen mesures penals alternatives són dones, mentre que el 90,8% restant són homes.

Finalment, malgrat que aquest treball se centra primordialment en les polítiques penitenciàries que afecten dones adultes, la imatge global requereix tenir present també que hi ha una part de noies que entren en contacte amb el sistema d'execució penal per la comissió de conductes delictives. En concret, del total de menors atesos en justícia juvenil (2.110), un 14,6% són noies.⁷ La xifra de dones joves ateses en justícia juvenil és proporcionalment més elevada que la que s'observa per a la població adulta.

En definitiva, retornant a les dones a presó a Catalunya, és important assumir que, si bé representen una petita part del volum total de població penitenciària, són en tot cas més de les que s'observen en països del nostre entorn geogràfic i cultural, la qual cosa ens porta a plantejar, en el darrer epígraf d'aquest treball, reptes de futur importants.

6. Walmsley, *World Female Imprisonment List*, 1-13.

7. Dades corresponents al mes d'abril de 2022. Vegeu els descriptors estadístics de Serveis Penitenciaris del Departament de Justícia de la Generalitat de Catalunya a http://www.gencat.cat/justicia/estadistiques_serveis_penitenciaris/1_pob.html.

1.2. Perfil de les dones

Més enllà de les dades quantitatives, els avenços en la investigació científica i la mirada feminista amb què s'ha començat a observar la situació de les dones a presó han permès un coneixement més acurat de les dones que delinqueixen i dels efectes del seu pas pel sistema de justícia penal.⁸ Les diferències en el perfil i en les necessitats que presenten els interns i les internes s'han plasmat no només en un creixent nombre de treballs acadèmics⁹ sinó també en diversos instruments normatius de caire internacional que, en definir el catàleg de drets i deures de les persones empresonades, es refereixen a aquest perfil diferenciat dins de la població penitenciària.

Per bé que diverses disposicions normatives internacionals són dret tou (*soft law*) i, com a tals, no tenen conseqüències sancionadores en cas d'incompliment, fixen les directrius sobre les quals s'han de bastir els sistemes normatius nacionals. En aquest sentit, són rellevants especialment les Regles de les Nacions Unides per al tractament de les recluses i mesures no privatives de llibertat per a les dones delinqüents, conegudes com a Regles de Bangkok i aprovades per l'Assemblea General el 16 de març de 2011,¹⁰ que actualitzen i adapten el que es preveu amb caràcter general en les Regles mínimes per al tractament de presos de 1955. Si bé en aquestes regles la referència a les dones es limitava a esmentar les dependències especials per a dones gestants i mares, les Regles de Bangkok reclamen una atenció amb perspectiva de gènere per a totes les dones que tenen contacte amb el sistema d'execució penal.¹¹

8. Vegeu, per exemple, els treballs d'Almeda, "Pasado y presente de las cárceles femeninas en España", 96; Villacampa, i Torres, "Mujeres víctimas de trata en prisión en España"; Ballesteros, i Almeda, "Políticas de igualdad en las cárceles del siglo XXI", 165 i seg.; Yagüe, "Mujeres en prisión", 4 i seg.

9. Per a una revisió bibliogràfica internacional i nacional sobre la situació de la dona a presó, vegeu Almeda, "Criminologías feministas, investigación y cárceles de mujeres en España", 157 i seg.

10. El contingut de les Regles es pot consultar a https://www.unodc.org/documents/justice-and-prison-reform/Bangkok_Rules_ESP_24032015.pdf.

11. Sobre la implementació del contingut de les Regles de Bangkok a Espanya, vegeu Cerezo, "Women in prison in Spain". També n'hi ha una visió crítica a Cervelló, "Mujeres, prisión y no discriminación".

Per altra banda, mereix una menció especial l'actualització de les Regles penitenciàries europees¹² aprovada l'any 2020, que posa al dia les previsions del Consell d'Europa formulades el 1987,¹³ i esmenades el 2006,¹⁴ i a la qual s'han incorporat noves disposicions destinades al tractament de les dones empresonades. Segons la regla 34.1, cal aplicar polítiques específiques que integrin el concepte de gènere i mesures positives per a satisfer les necessitats particulars de les dones preses a l'hora d'aplicar aquestes normes. Així mateix, el mes de febrer de 2008 el Parlament Europeu havia dictat una resolució sobre la situació de les dones a presó i l'impacte en la vida familiar.¹⁵

Entre les particularitats que se subratllen tant en les normes internacionals mencionades com en els treballs acadèmics que s'han ocupat d'estudiar el perfil de les dones empresonades, hi ha les relatives a la tipologia delictiva que les ha portat a l'empresonament, les experiències de victimització prèvia, el seu rol de cuidadores principals, els problemes de salut mental, pobresa, exclusió social i les addiccions a tòxics, qüestions a les quals farem referència a continuació a mode de contextualització de les circumstàncies especials que envolten la vida de les dones empresonades.

En primer lloc, la major part de les internes han estat empresonades per la seva participació en la comissió de delictes no violents.¹⁶ Les dades globals disponibles es constaten també en el cas de Catalunya, on, atenent a la informació que publica el Departament d'Interior de la Generalitat de Catalunya, coneixem que un 70% de les internes han estat empresonades per la comissió de delictes patrimonials i per delictes contra la salut pública.¹⁷ En concret, un

12. La versió en català de les Regles penitenciàries europees 2020 està disponible a https://cejfe.gencat.cat/web/.content/home/recerca/recce/Regles_Penitenciaries_Europees_Actualitzacio_2020_CA.pdf. Vegeu la regla 34.

13. Recommendation of the Committee of Ministers of the Council of Europe to member states on the European prison rules (Recommendation (87) 3), 12th February 1987.

14. Recommendation of the Committee of Ministers of the Council of Europe to member states on the new European prison rules (Recommendation (2006)2), 11th January 2006.

15. European Parliament Resolution on the special situation of women in prison and the impact of the imprisonment of parents on social and family life (2007/2116 (INI)), 15th February 2008.

16. Bartolomé, *Mujeres y delincuencia*, 52.

17. En el cas dels homes penats, aquests mateixos delictes representen un 61%, ja que hi ha més representació de delictes amb contingut violent, com els delictes contra la llibertat sexual (9,5%) i els de violència de gènere (7,8%).

36% ho són per delictes econòmics (furts i robatoris) i un 34% per delictes de tràfic de drogues. Es tracta, doncs, d'una activitat delictiva que s'orienta a proveir-se de forma il·legal d'uns ingressos econòmics i que, en la major part de casos, no implica conductes violentes. De fet, s'ha posat de manifest que, pel que fa als delictes contra la salut pública, les conductes de tràfic perpetrades per dones són sovint el resultat de manipulació, coacció o condicions de vulnerabilitat derivades de la pobresa o la violència i la vinculació amb familiars, amics o parella.¹⁸ Algunes dones tenen problemes de consum i d'altres intervenen com a traficants a canvi de petites sumes econòmiques, de manera que l'elevada proporció de dones empresonades per aquests delictes respon en bona mesura a les penes tan elevades previstes legalment.¹⁹

En segon lloc, s'ha constatat que algunes característiques de les internes actuen com a factors de risc de la seva activitat delictiva, però, a més, determinen que el seu pas per la presó resulti una experiència no només diferent sinó també més dura que per a la població masculina. En aquest sentit, s'ha detectat una presència significativa i sobredimensionada de població de dones estrangeres i també de la comunitat gitana;²⁰ s'ha constatat que moltes internes pateixen problemes en la seva salut psíquica i emocional, amb elevades taxes de depressió, ansietat i conductes autolesives. També s'han detectat altes taxes de dependència i consum de tòxics, de manera que l'addició sembla tenir un rol important en l'activitat delictiva de moltes internes.²¹ Així mateix, la major part de les dones no tenen treball quan delinqueixen i solen comptar amb un nivell d'estudis baix.²²

Per altra banda, moltes dones empresonades exerceixen de cuidadores principals i, sovint, de cuidadores úniques dels seus fills menors d'edat o d'altres persones que en depenen.²³ Malgrat els canvis socials recents, la realitat evidencia que moltes dones han d'assumir en solitari les tasques de cura i que, en alguns casos, la precarietat i la vulnerabilitat en què es troba la dona condueix

18. Villacampa, i Torres, "Mujeres víctimas de trata en prisión en España"; Bartolomé, *Mujeres y delincuencia*, 66.

19. UNODC, "Toolkit", 9.

20. Ballesteros, i Almeda, "Políticas de igualdad en las cárceles del siglo XXI", 172.

21. *Ibíd*, 173.

22. *Ibíd*, 175; Yagüe, "Mujeres en prisión", 5.

23. Ballesteros, i Almeda, "Políticas de igualdad en las cárceles del siglo XXI", 174.

a comportaments delictius. En aquestes circumstàncies, l'ingrés de la dona a presó té un impacte personal i familiar sever, en especial quan no es disposa de més suport durant el temps de compliment de la pena, cosa que incrementa l'angoixa i el sentiment de culpabilitat i d'impotència i que pot donar lloc a l'aparició o agreujament de trastorns psicològics.²⁴

Per a les internes que són mares, la regulació actual preveu la possibilitat que els fills puguin conviure amb elles quan són petits i fins a l'edat de tres anys.²⁵ A més, la regulació preveu un accés especial al règim obert per a dones classificades en tercer grau que, sense disposar d'un treball remunerat a l'exterior, s'ocupin de tasques domèstiques i de cures de la família al domicili familiar (art. 82.2 Reglament penitenciari). Val a dir que la previsió de convivència amb fills menors de tres anys queda condicionada a la disponibilitat d'espai en els centres i no evita una experiència potencialment traumàtica quan cal separar mare i nadó un cop s'arriba al límit del temps permès.²⁶ A més, la literatura científica ha posat de manifest les dificultats especials amb què es troben les dones mares per recuperar el contacte amb els fills un cop finalitzen l'execució de la pena. En efecte, les dificultats amb què es troben les dones per aconseguir una ocupació laboral, una solució residencial per a elles i els seus fills o un acompanyament en el tractament de malalties o drogodependència, dificulten la recuperació i la reunificació amb els fills un cop finalitzat el compliment de la condemna.²⁷ També s'ha criticat que les previsions legals per a mares reproduïen la distribució de rols tradicional entre homes i dones i que caldria actualitzar aquestes previsions.²⁸

En un altre ordre de coses, es constata en la literatura científica la presència de nivells elevats de victimització entre les internes, que presenten experiències de victimització prèvia en forma d'agressions masclistes i d'abusos sexuals. La major part de dones empresonades han estat víctimes de delictes més greus que aquells que les porten a elles mateixes a presó.²⁹ Aquesta experiència

24. Yagüe, "Mujeres en prisión", 7; Bartolomé, *Mujeres y delincuencia*, 189.

25. Serrano, *Delincuencia femenina*, 217 i seg.

26. Juanatey, "Delincuencia y población penitenciaria femeninas".

27. Cross, "Imprisoning Pregnant and Parenting Women", 197.

28. Bartolomé, *Mujeres y delincuencia*, 192; Juanatey, "Delincuencia y población penitenciaria femeninas"; Cervelló, "Mujeres, prisión y no discriminación", 581.

29. Quinlan, "Women's imprisonment in Britain and Ireland", 141.

prèvia pot col·locar-les en una situació de més vulnerabilitat dins del centre, la qual cosa provoca o agreuja problemes psicològics, incrementa el risc de conductes autolítiques, i fa més complexa la solució dels conflictes que puguin sorgir en el dia a dia dins del centre.³⁰ Per aquest motiu, és especialment important atendre i identificar les dones que han patit aquestes experiències de victimització, que poden arribar a ser tan severes com les que resulten d'un procés de tràfic de persones quan, com a víctimes, han estat forçades a cometre delictes i conductes il·lícites que les han portat a l'empresonament. La detecció d'aquests casos requereix comptar amb professionals formats que puguin obrir les vies per a evitar el seu processament i empresonament.³¹

1.3. Situacions de discriminació en les presons de dones

La literatura científica no només ha analitzat el perfil de les dones empresonades, sinó que també ha posat en relleu les discriminacions a les quals s'han vist sotmeses en el sistema penitenciari pel fet de no comptar amb centres ni programes dissenyats, estructuralment i funcionalment, pensant en les usuàries que han d'ocupar-los.³²

En el cas concret de Catalunya, comptem amb una única presó exclusiva per a dones: la presó de dones de Barcelona, més coneguda com a Wad-Ras, que malgrat que actualment ha estat condicionada, no fou dissenyada per ser ocupada per dones. Actualment, en aquest centre estan recloses poc menys

30. En efecte, l'estudi de Navarro et al., "Incidència del TLP en dones encarcerades", assumeix que les persones internes amb trastorns de la personalitat acostumen a tenir més problemes d'adaptació a les normes de la institució i incorren de manera freqüent en violacions d'aquestes normes. A més, presenten conductes d'autolesió no suïcides, amenaces suïcides i altres conductes violentes. La incidència del TLP en la població encarcerada és especialment alta entre les dones, amb ràtios que oscil·len entre el 20 i el 30%, més elevada que la que s'observa en la població general (2%). En el cas de les dones amb TLP, es detecta un inici més precoç de la carrera delictiva, més ingressos a presó per més causes, més temps en presó preventiva en règims tancat i ordinari, i una frenada del progrés a tercer grau de tractament, encara que els delictes pels quals han estat condemnades siguin menys greus.

31. Villacampa, i Torres, "Mujeres víctimas de trata en prisión en España".

32. Yagüe, "Mujeres en prisión"; Almeda, "Pasado y presente de las cárceles femeninas en España"; Ballesteros, i Almeda, "Políticas de igualdad en las cárceles del siglo XXI"; Villacampa, i Torres, "Mujeres víctimas de trata en prisión en España", 433; Serrano, *Delincuencia femenina*, 237.

de la meitat de les dones internes de Catalunya,³³ de manera que la resta es reparteixen en cinc centres penitenciaris dels nou amb què es compta a Catalunya. Això significa que més de la meitat de les internes estan recloses en presons d'homes, en les quals s'han habilitat mòduls per a dones.

Ara bé, aquesta ocupació de no més d'un o dos mòduls en centres dissenyats com a presons d'homes genera limitacions importants en l'ús de l'espai físic, que sempre és més reduït per a les dones i que repercuteix principalment en la impossibilitat de classificar adequadament les internes en espais diferents atenent a les seves característiques personals i penitenciàries. Això implica que en un mateix espai físic conviuen internes primàries amb reincidents, joves amb dones amb carreres criminals consolidades, etc., de manera que algunes dones estan retingudes en centres dotats d'unes mesures de seguretat molt més estrictes que les que serien necessàries.³⁴ El poc espai disponible restringeix l'accés a programes de tractament, rehabilitadors i de capacitació, així com als tallers i als serveis esportius i de lleure. Així mateix, la convivència d'interns i internes en un mateix espai pot plantejar problemes de seguretat per a les dones internes i riscos d'assetjament, humiliacions i fins i tot abusos i agressions sexuals.³⁵

A més, el personal de vigilància i tractament d'aquests centres ha estat preparat i seleccionat per a gestionar el volum majoritari de la població penitenciària, això és, interns homes potencialment violents, però tal vegada menys preparat per a atendre la problemàtica d'internes no violentes, que pateixen situacions de frustració greu i de culpa derivades de la separació de les persones dependents que queden a l'exterior —sovint menors—, afectades freqüentment per trastorns i afectacions psicològiques, que s'agreugen amb l'empresonament i amb un accés restringit als serveis i programes que no han estat tampoc dissenyats específicament per a elles. Tot això determina que, si bé les dones no acostumen a expressar aquestes frustracions en forma d'altercats com els que es poden viure en les presons d'homes, sí que poden

33. A Wad Ras hi resideixen poc més de 200 internes i se supervisen més de 60 penades en llibertat condicional.

34. UNODC, "Toolkit", 13; Villacampa, i Torres, "Mujeres víctimas de trata en prisión en España", 434.

35. Sobre situacions de conflicte i percepció d'inseguretat per part de les internes, vegeu CEJFE, "L'opinió de les dones recluses a Catalunya sobre l'encarcerament", 14.

tenir més tendència a expressar queixes i descontentament, que es pot traduir també en conflictes de la convivència diària dins d'un mòdul.

En definitiva, la configuració tradicional dels centres penitenciaris ha afavorit la perpetuació d'un model patriarcal en l'execució penitenciària que ha restat menys permeable a les transformacions que s'han viscut socialment, i només rarament s'ha preguntat a les internes sobre les seves necessitats dins el centre i la seva valoració sobre l'encarcerament.³⁶

2. Evolució normativa i transformacions en la implementació de polítiques penitenciàries amb perspectiva de gènere

Plantejades a mode d'introducció les particularitats de l'execució penitenciària per a dones, correspon ara analitzar què és el que s'ha fet en aquests darrers anys a Catalunya tenint en compte que ja l'any 1981 es van transferir les competències en matèria de justícia juvenil a la Generalitat i es van iniciar els primers treballs en l'àmbit de l'execució de mesures en medi obert i que posteriorment, l'any 1984, es van assumir les competències en matèria d'administració penitenciària.³⁷

El marc normatiu de l'execució penitenciària per a dones a Catalunya ve determinat per la normativa penitenciària, que és d'abast estatal i que es concreta en la Llei orgànica general penitenciària (LOGP) i el Reglament penitenciari, on es contenen puntualment algunes previsions específiques en relació amb les dones internes.³⁸ Pel que fa al desplegament normatiu en

36. L'any 2006 el CEJFE va publicar els resultats d'un qüestionari distribuït a les internes de centres penitenciaris catalans. L'informe es troba disponible a https://cejfe.gencat.cat/web/content/documents/arxius/doc_29698061_1.pdf.

37. Reial decret 3482/1983, de 28 de desembre, sobre traspàs de serveis de l'Estat a la Generalitat en matèria d'administració penitenciària.

38. Per exemple, en relació amb les internes que són mares, hi ha les previsions dels articles 38 LOGP i 17 RP sobre el dret de les mares a tenir els fills amb elles a presó fins que tenen tres anys en diferents tipus d'establiments: les unitats de mares, les unitats de mares dependents que se situen fora de presons i les unitats externes per a mares que són en presons específiques, així com el mòdul residencial familiar en què poden viure els dos progenitors amb els fills menors de tres anys.

aquells àmbits en què la Generalitat és competent en matèria penitenciària, cal destacar un seguit de normes que mostren la incorporació progressiva de la perspectiva de gènere en les polítiques públiques vinculades a l'execució penal. Aquesta visió parteix del mandat contingut en l'article 40 de l'Estatut d'autonomia, que insta els poders públics a millorar la qualitat de vida de totes les persones i a promoure'n la igualtat i que ha motivat l'aprovació d'algunes disposicions específiques que incideixen directament en l'àmbit penitenciari.

En primer lloc, per la importància de les previsions que s'hi contenen, convé destacar la Llei 17/2015, de 21 de juliol, d'igualtat efectiva entre dones i homes, que en l'article 54 esmenta expressament els serveis i centres d'execució penals i insta a incorporar la perspectiva de gènere en els programes de tractament, rehabilitació i inserció sociolaboral de les persones internes, centrant l'atenció en uns àmbits fonamentals destinats a garantir que els centres d'execució penal:

- disposin de programes de tractament específics per als diferents col·lectius de dones, amb atenció especial a les dones joves, embarassades i mares, i transsexuals;
- desenvolupin programes formatius destinats a homes i dones interns amb l'objectiu de sensibilitzar-los sobre la igualtat de dones i homes i capacitar-los per a actuar en societat en termes d'igualtat efectiva;
- reforcin l'atenció mèdica i psicològica amb perspectiva de gènere, i també l'educació sexual i reproductiva.

El mateix precepte preveu que l'Administració de la Generalitat ha de vetllar perquè les activitats orientades a la inserció laboral en els centres d'execució penal no perpetuïn els rols de gènere i ha de garantir els mitjans humans i materials necessaris, i també la formació necessària del personal, en els àmbits judicial i penitenciari, per a la prevenció de totes les manifestacions de violència masclista i la protecció de les víctimes, a més de generar serveis i assegurar el tractament integral de les internes que l'han patida. En aquest sentit, la norma preveu no només la intervenció i el tractament especialitzat de les persones que compleixen condemna per haver comès delictes relacionats amb la violència masclista, sinó la inclusió de tallers d'autoestima per a dones que n'han estat víctimes.

Finalment, s'encomana a l'Administració de la Generalitat que proveeixi formació específica en gènere, igualtat i drets de les dones a tots els professionals que treballen en centres penitenciaris i judicials i, específicament:

- a) als equips d'assessorament tècnic penal, formats per professionals de la psicologia i del treball social especialitzats en l'àmbit judicial, concretament en la realització d'anàlisis pericials psicològiques, socials i psicosocials;
- b) als cossos penitenciaris, amb l'objectiu d'evitar l'estigmatització de les internes i l'exercici de micromasclismes contra les dones;
- c) als cossos judicials, amb l'objectiu d'evitar la perpetuació d'actituds i l'estigmatització de les dones que delinqueixen.

A banda de la referència específica als programes per a les persones internes i a la necessitat de formació específica per als professionals, el precepte encomana també a l'Administració de la Generalitat, per mitjà del Pla director d'equipaments penitenciaris, la incorporació de la perspectiva de gènere en la planificació de les instal·lacions, els equipaments i els proveïments dels centres penitenciaris, vetllant perquè:

- a) en els centres penitenciaris les dones tinguin les mateixes garanties i qualitat en els serveis i les infraestructures que els homes;
- b) els centres d'execució penal facilitin l'accés a les activitats esportives a dones i homes en igualtat de condicions;
- c) es garanteixin els drets de les dones embarassades en els centres penitenciaris i que disposin de les condicions necessàries per a criar-hi i educar-hi els fills.

Finalment, la norma requereix també de l'Administració de la Generalitat la promoció del treball comunitari i familiar per a erradicar l'estigmatització que pateixen les dones que delinqueixen.

La segona norma a què cal fer referència és la Llei 5/2008, de 24 d'abril, del dret de les dones a erradicar la violència masclista, modificada per la Llei 17/2020, de 22 de desembre. El text consolidat reconeix, en l'article 6, que

entre les finalitats de la Llei hi ha dotar els poders públics de Catalunya de recursos suficients i instruments eficaços per a erradicar la violència masclista en diversos àmbits, entre els quals s'esmenten explícitament els de justícia i execució penal.³⁹ En aquest sentit, l'article 74 reconeix, a totes les dones que compleixen penes o mesures penals en centres d'execució penal tant per a adults com per a menors d'edat, el dret d'accés als recursos i serveis previstos per a les víctimes de violència sempre que aquesta prestació sigui compatible amb aquesta situació.⁴⁰ A més, es requereix al Govern que doti de personal especialitzat en violència masclista els equips d'execució penal per tal que es detectin les situacions de violència que la dona pateix o ha patit, es constati aquesta situació en l'expedient penitenciari i s'elabori un tractament penitenciari adequat. Així mateix, l'apartat tercer estableix que el Govern ha de garantir a les persones transsexuals un espai en els centres d'execució penal que siguin adequats per a preservar els seus drets.

En tercer i darrer lloc, cal fer esment a la Llei 11/2014, de 10 d'octubre, per a garantir els drets de lesbianes, gais, bisexuals, transgènere i intersexuals i per a erradicar l'homofòbia, la bifòbia i la transfòbia, que en l'article 18 requereix al Govern que, en els àmbits de l'ordre públic i de la privació de llibertat, permeti i faciliti als interns transgènere la continuïtat de qualsevol tractament mèdic o hormonal que estiguin seguint, i garanteixi que rebin un tracte i tinguin unes condicions de vida als centres penitenciaris que corresponguin al gènere amb què s'identifiquin. Així mateix, es preveu que, en la formació inicial i continuada del personal penitenciari, es tracti la diversitat pel que fa a l'orientació sexual, la identitat de gènere o l'expressió de gènere, i també les normatives civil, administrativa i penal protectores de les persones LGTBI.

L'aprovació d'aquest catàleg normatiu en aquests darrers anys ja s'ha traduït en alguns avenços interessants. Ens referim a la creació de la figura de la referent de gènere de centres penitenciaris, la posada en marxa de programes específics per a dones, l'aprovació de la Instrucció 1/2019 i la implementació d'instruments per a la valoració del risc en les internes.

39. Juntament amb l'àmbit de l'execució penal, s'inclouen els àmbits preventiu, educatiu, de salut, formatiu, de participació política, dels mitjans de comunicació, digital, laboral, social i esportiu, i de la vida política i l'esfera pública de les dones.

40. Es tracta dels drets previstos al títol III de la Llei, relatius a les dones en situacions de violència masclista, la prevenció, l'atenció, l'assistència, la protecció, la recuperació i la reparació integral.

2.1. Creació de la figura de la referent de gènere de centres penitenciaris i aprovació de la Guia d'actuació

L'any 2009 la Direcció General de Serveis Penitenciaris creà la figura de la referent de gènere amb la finalitat d'aportar una mirada de gènere a l'àmbit penitenciari i des d'una perspectiva àmplia, que atengués tant la tasca rehabilitadora com a la mateixa organització penitenciària. La figura de la referent de gènere es va vincular inicialment amb activitats focalitzades en les dones i la violència de gènere, i, en aquest sentit, cal tenir en compte que la seva creació es produí de forma immediatament posterior a l'aprovació de la llei catalana per a l'erradicació de la violència masclista. Tanmateix, aviat es va percebre que calia atendre, a més de les dones, una altra realitat creixent a presó, que és la de les persones LGTBI.

L'any 2017 es constituí la Comunitat de Pràctica de Referents de Gènere que, inicià la creació del Programa de perspectiva i equitat de gènere. La presentació de la *Guia de referents de gènere de centres penitenciaris de Catalunya* l'any 2021 ha de contribuir a donar un impuls important a la tasca de reorganitzar l'activitat dels centres penitenciaris i fer realitat la perspectiva de gènere en la vida quotidiana dels centres penitenciaris per tal de millorar la situació de les dones encarcerades.⁴¹ En aquest sentit, la guia es presenta com un document pràctic, adreçat no només a les persones que exerceixen com a referents de gènere sinó a tots els professionals i els equips directius, a la població interna i a les entitats col·laboradores. La finalitat d'aquesta guia és, doncs, facilitar que tant en la tasca rehabilitadora com en la mateixa organització penitenciària es pugui aportar sempre aquesta mirada de gènere, de respecte i de no discriminació, que repercuteixi en tots els àmbits, inclosos el lleure, la pràctica esportiva, la formació, els tallers productius, la programació d'activitats, etc.

Del contingut de la guia, val la pena fer esment de tres apartats que insten a posar atenció en alguns aspectes subratllats per la literatura científica que ha analitzat les mancances especials amb què es troben les dones internes.

41. *Guia de referents de gènere dels centres penitenciaris de Catalunya* (2021), disponible a https://igualtat.gencat.cat/web/.content/Ambits/LGBTI/Servei_Atencio_Integral/guia-referents-gener-1.pdf.

En primer lloc, la guia reclama repensar amb perspectiva de gènere l'espai arquitectònic de les presons (punt 4.6) amb la idea d'adaptar els espais dels centres penitenciaris i facilitar que les dones, encara que siguin població minoritària en un centre, puguin accedir a tots els serveis i espais comuns i que es puguin detectar elements arquitectònics que siguin discriminatoris, com ara la ubicació i l'estat dels lavabos i de les cel·les, així com espais foscos o insegurs.

En segon lloc, la guia recomana afavorir l'educació en perspectiva de gènere a través del lleure (punt 6.2), de manera que es promogui, entre altres, la pràctica d'activitat física també entre les internes grans, es fomentin activitats esportives mixtes i es col·labori amb la biblioteca del centre per tal que hi hagi recursos audiovisuals i bibliogràfics que resultin d'interès per a les dones i se'n promogui l'ús.

En tercer lloc, s'apunta també a la promoció de la perspectiva de gènere en l'àmbit laboral (punt 6.3) per tal de detectar, analitzar i corregir estereotips de gènere vinculats a determinats llocs de treball, vetllar perquè l'oferta formativa en l'àmbit laboral no perpetui discriminacions per raó de gènere ni fomenti estereotips, i promoure itineraris d'inserció laboral als quals es pugui accedir sense discriminacions, de manera que es potenciï la participació amb un sentit igualitari.

En definitiva, la capacitació de persones per a actuar com a referents en la detecció de les necessitats de les dones i la formulació de propostes dirigides a promoure canvis que repercuteixin en la millora de la vida de les dones a presó mereixen una valoració positiva. Serà, en tot cas, molt interessant poder fer un seguiment dels canvis que es proposin per part de les referents i, especialment, de la materialització de les propostes en reformes que, a més, siguin percebudes i valorades per les internes com una millora rellevant.

2.2. Posada en marxa de programes específics per a dones

Per tal d'atendre la problemàtica vinculada a factors de risc que es detecten en les dones que delinqueixen, les internes tenen accés als programes de prevenció d'abús de substàncies, al programa d'alfabetització i aprenentatge continuat, al programa de supervivents del maltractament, abús i trauma, i

a programes de criança. Amb tot, d'entre aquest ventall de programes, ens interessa fer referència a dos que atenen de forma específica qüestions estrictament vinculades al gènere.

En primer lloc, destaca el Programa d'intervenció psicoeducativa per a dones, que té com a objectiu millorar les competències i els recursos personals de les internes i potenciar el sentit de responsabilitat en la pròpia vida, fomentant l'autoestima, l'autonomia, la independència i la seguretat personal. Destinat a ajudar a la interna a prendre consciència de la seva dignitat com a persona i del seu dret a la integritat física, el programa es dissenya tenint en compte els elements que porten les dones a delinquir, entre els quals s'inclouen el baix nivell de formació, la situació de marginalitat abans de l'ingrés a presó, famílies desestructurades, maltractaments físics i psíquics, manca d'hàbits laborals i de competència professional, dependència emocional, alt grau d'impulsivitat i agressivitat, inestabilitat emocional, trastorns greus de les relacions interpersonals, etc. A més, el programa té en compte l'augment de l'estigmatització que comporta per a una dona el pas per la presó i la dificultat incrementada per a la rehabilitació derivada de la responsabilitat en front de la maternitat (no sempre desitjada), els sentiments de culpabilitat, la mala gestió de les emocions, el rebuig familiar i social després de la sortida en llibertat, així com la inseguretat en el manteniment de relacions afectives. En aquesta línia, el programa té en compte especialment la violència de gènere que marca la història de vida de la major part d'internes, fins al punt que parteix de la base que l'inici de l'itinerari delictiu en delictes associats a la drogoaddicció està vinculat sovint a la manca d'una correcta educació afectivosexual i de gènere, és a dir, es reconeix que tant en l'inici del consum i la dependència com en conductes de tràfic hi tenen sovint un paper molt rellevant les parelles i exparelles, fins i tot quan les dones neguen, encobreixen o justifiquen la violència experimentada, sigui pel vincle afectiu o per temor.⁴² Per aquest motiu, es consideren especialment idònies per a participar en el programa les internes que manifesten una motivació per a la millora de la condició de dona i que, en definitiva, tenen unes dates de compliment de la condemna que facin necessari un apropament progressiu a la comunitat social.⁴³ El programa es configura com una intervenció multidisciplinària i de format grupal, per

42. Olaya et al., "Programa d'intervenció psicoeducativa amb dones privades de llibertat", 6 i seg.

43. *Ibid.*, 18 i seg.

bé que es preveu la planificació d'entrevistes individuals de seguiment i es compta amb la participació d'entre deu i dotze dones en cada grup. La durada del programa és d'un total de cinquanta sessions d'una hora i trenta minuts cadascuna, a raó de dues sessions per setmana.

En segon lloc, destaca també el Programa de perspectiva i equitat de gènere (2018). A diferència del programa que acabem de revisar, que es dirigeix únicament a les internes, aquest programa es dirigeix a tota la població penitenciària i té com a finalitat promoure la reflexió entre els interns i les internes fomentant una visió crítica sobre les desigualtats de gènere. El programa té per objectiu promoure la reflexió sobre el concepte d'equitat i sobre les construccions culturals que perpetuen estereotips de gènere i que aboquen a discriminacions i violències. Per aquest motiu, el programa posa l'accent en l'equitat com a concepte que fuig dels intents d'homogeneïtat i posa el focus a garantir un tracte desigual entre desiguals que garanteixi a totes les persones l'accés a les mateixes oportunitats. S'incorpora al programa la realitat del col·lectiu LGTBI, present també a les presons. Formulats com una eina per a ajudar els professionals de rehabilitació a preparar dinàmiques amb els grups d'interns i internes de manera que es fomenti una visió crítica sobre les desigualtats de gènere, el programa conté quatre mòduls en els quals es tracten les qüestions següents: la socialització del gènere, la feminitat hegemònica, la masculinitat hegemònica i l'activitat de cloenda.

2.3. Instrucció 1/2019

La presència de persones LGTBI en centres penitenciaris i la necessitat de tutelar aquesta realitat van motivar que l'any 2019 s'aprovés, a partir del contingut de la Llei 11/2014, la Instrucció 1/2019 per garantir els drets i la no-discriminació de les persones transgènere i intersexuals als centres penitenciaris de Catalunya.⁴⁴ De fet, l'any 2009 ja s'havia dictat la Instrucció 3/2009 relativa a la separació interior i peculiaritats del règim de vida de les persones transsexuals en els centres i unitats penitenciaris de Catalunya, però els canvis socials i normatius orientats a garantir l'acceptació plena de la diversitat sexual i afectiva feia necessari revisar i adaptar els instruments

44. Instrucció disponible a http://justicia.gencat.cat/web/.content/documents/instruccions_i_circulars/instruccio1-2019-sp.pdf.

existents. La instrucció de 2019 pretén donar compliment a la Llei 11/ 2014 en l'àmbit penitenciari simplificant els procediments per al reconeixement del gènere i el nom sentit de la persona i determinant les accions que els centres han de prioritzar per a garantir els drets de les persones trans. En aquest sentit, l'apartat 2 de la Instrucció preveu que la manifestació sobre la identitat de gènere es pugui fer en el moment de l'ingrés al centre o amb posterioritat, durant l'estada, i sense necessitat de cap altre tràmit o element de prova addicional, de manera que no es requereix reconeixement mèdic, psicològic i psiquiàtric, i l'únic criteri de prova exigible esdevé l'autodefinició amb el gènere sentit. Entre les accions previstes en la Instrucció destaca la facilitació dels trasllats a una presó o a un mòdul d'un centre penitenciari que es correspongui amb el gènere amb el qual la persona s'identifica.

En tot cas, sembla important la previsió continguda en la mateixa instrucció respecte de la valoració que ha de fer la Junta de Tractament del centre sobre la sol·licitud de la persona trans, de manera que es tinguin en compte elements de seguretat i, en particular, el risc d'abusos i violències tant per a la persona trans com per a la resta d'internes del centre.

2.4. La valoració del risc de reincidència en les internes

L'eina que s'utilitza en els centres penitenciaris per a valorar el risc de conducta violenta futura de les internes i interns i per a dissenyar el tractament, valorar la seva evolució dins del centre i prendre algunes decisions importants sobre la seva progressió cap a la llibertat és el RisCanvi. L'eina, desenvolupada pel Grup d'Estudis Avançats en Violència (Universitat de Barcelona) i els Serveis Penitenciaris de la Generalitat, es va introduir a Catalunya l'any 2010. El RisCanvi funciona a través d'un algoritme compost per quaranta-tres factors, amb els quals s'avalua el risc de conductes violentes, entre les quals s'inclouen la violència autodirigida, la violència intrainstitucional, la reincidència violenta i el trencament de condemna.⁴⁵ En tot cas, la decisió final relativa a la valoració del risc recau en l'equip de tractament, que pot acceptar o corregir el resultat obtingut amb l'algoritme.

45. Capdevila, *Taxa de reincidència penitenciària 2014*, 9.

Malgrat que l'eina resulta d'aplicació tant per a homes com per a dones, hi ha alguns factors que fan referència específica a les dones. Així, per exemple, el factor 28 té en compte la situació d'aquelles dones que han estat víctimes de violència de gènere, si bé només respecte dels episodis de violència que hagin tingut lloc en l'any immediatament anterior a la valoració i només quan la violència física, sexual o psicològica hagi estat exercida per la seva parella o exparella, cosa que redueix i distorsiona la trajectòria real de victimització de les internes.⁴⁶ Altres factors que, si bé no específics per a internes, poden tenir especial rellevància per a mesurar la reincidència futura de les penades són les càrregues familiars dels interns i internes (factor 29), la situació d'abús o dependència del consum de drogues o alcohol (factor 30), la manca de suport familiar (factor 24), els problemes relacionats amb la manca de recursos econòmics (factor 20) i la inestabilitat laboral (factor 19).

Probablement, el avenços en el coneixement sobre les circumstàncies que envolten la conducta delictiva en les dones i l'evidència de la menor freqüència a recórrer a l'ús de la violència i a conductes lesives en el cas de les dones haurien de portar a una adaptació del protocol incorporant ítems adequats per a ajustar la presa de decisions sobre l'evolució penitenciària de les internes, de manera que en casos de baix risc les dones puguin accedir abans a la llibertat.

3. Experiències fora de Catalunya

La valoració de les polítiques implementades en aquests darrers anys a Catalunya i la proposta de reptes i noves orientacions s'enriqueixen i poden nodrir-se amb la revisió d'experiències implementades en territoris propers.

En primer lloc, és interessant dirigir la mirada a allò que s'ha efectuat des de la Secretaria General d'Institucions Penitenciàries del Ministeri de l'Interior, de la qual depenen els centres penitenciaris en el conjunt de l'Estat, a excepció de Catalunya i el País Basc, que n'ha assumit la gestió recentment.⁴⁷ La població de dones internes en centres penitenciaris espanyols representa un

46. *Ibíd*, 82.

47. L'1 d'octubre de 2021 el Govern basc va assumir la gestió dels centres penitenciaris de Basuri, Zaballa i Martutene en virtut del traspàs de competències previst a l'Estatut de Gernika.

7,3% del total de la població penitenciària, i un 84,6% d'aquestes són penades i el 15,4% preventives.⁴⁸ La majoria de les internes compleixen condemna per delictes contra el patrimoni i la salut pública, i el temps mitjà de condemna és de 6 anys per a les dones i 7 per als homes. Una quarta part de les internes són estrangeres procedents majoritàriament de Colòmbia, Brasil, Romania, Marroc i Nigèria. A Espanya només hi ha tres centres exclusius per a dones (Madrid I - Alcalá Meco, Brieva i Alcalá de Guadaira), de manera que el 80% de les dones compleix condemna en mòduls de dones de centres mixtos, amb capacitat de 40 a 70 internes.

En aquests darrers anys, la Secretaria d'Institucions Penitenciàries ha expressat reiteradament la voluntat de revertir la situació de desavantatge de les dones empresonades i excarcerades i assolir més igualtat entre homes i dones en l'àmbit penitenciari. Després de la presentació del Programa de acciones para la igualdad de mujeres y hombres en el ámbito penitenciario español⁴⁹ de l'any 2009, i de la creació de l'Observatorio del Programa, integrat per una comissió tècnica mixta entre l'Instituto de la Mujer i Instituciones Penitenciarias,⁵⁰ l'any 2021 la Secretaria va publicar un informe amb els resultats d'un estudi sobre la percepció subjectiva de les internes en relació amb les seves condicions de vida a presó, la seguretat i l'atenció a les seves necessitats.⁵¹

48. Sobre l'evolució de la població de dones internes a Espanya i el seu perfil, vegeu Cerezo, "Women in prison in Spain"; Juanatey, "Delincuencia y población penitenciaria femeninas".

49. Sotsdirecció General de Tractament i Gestió Penitenciària. "Programa de acciones para la igualdad entre mujeres y hombres en el ámbito penitenciario", 2008. L'informe es crític en relació amb la situació de les dones a presó, la falta d'implementació de programes específics per a dones i la falta d'una estratègia general penitenciària de gènere. Amb tot, s'esmenta que la situació és menys negativa en els tres establiments exclusivament femenins, en els quals sí que s'enfoca el règim i l'organització general a les peculiaritats de la població malgrat les limitacions que persisteixen per a poder separar adequadament la població i la seguretat excessivament rígida i carcerària que persisteix, ja que els establiments no varen ser dissenyats i construïts per a dones internes.

50. Vegeu la Resolución, de 21 de marzo de 2018, de la Subsecretaría, por la que se publica el Convenio de colaboración entre el Instituto de la Mujer y para la Igualdad de Oportunidades y la Secretaría General de Instituciones Penitenciarias, para impulsar acciones para la igualdad entre mujeres y hombres en el ámbito penitenciario en los años 2017 y 2018. <https://www.inmujeres.gob.es/actualidad/noticias/2016/Julio/convenioinstpenitenciarias.htm>.

51. Informe titulat "La situación de la mujer privada de libertad en la Institución Penitenciaria", publicat per la Secretaria General d'Institucions Penitenciàries l'any 2021 i disponible a <https://derechopenitenciario.com/wp-content/uploads/2021/03/ESTUDIO-SOBRE-LA-MUJER-PRIVADA-DE-LIBERTAD.pdf>.

La investigació es va fer a partir d'un qüestionari distribuït a finals del 2019 a tots els centres penitenciaris que acollien dones i amb el qual es va aconseguir recopilar l'opinió de 1.703 internes (un 57% del total de dones empresonades, de les quals només un 22,3% estaven ubicades en centres exclusius per a dones).⁵² Destaca de l'estudi que les internes manifesten participar activament en les activitats que se'ls ofereixen: per exemple, en relació amb les activitats educatives, la participació és superior a la que es detecta en la població masculina (55,5% i 35,6% respectivament). Tanmateix, les dones fan una valoració molt crítica de les activitats de lleure i esportives a les quals tenen accés, que consideren monòtones i esporàdiques, i també respecte de la diversitat de treballs i la retribució que n'obtenen. No sorprèn, doncs, que, en l'apartat d'observacions o suggeriments que incloïa el qüestionari, l'element més esmentat per les internes fos l'escassetat d'activitats formatives, esportives i productives, però també la desatenció i la necessitat de millorar l'equipament, el tracte rebut, l'alimentació i l'atenció mèdica. Pel que fa als programes de tractament, l'estudi posa de manifest que hi participen una de cada quatre internes i que, sorprenentment, és als centres exclusius de dones on es detecta una menys participació en programes.⁵³ Es disposa d'un programa específic per a dones destinat a la prevenció de violència de gènere, el programa Ser-mujer.es, que pretén fomentar l'autoestima de les dones i orientar-les per a establir relacions afectives saludables.⁵⁴ L'aplicació del programa va permetre constatar que el 70% de les internes reconeixia haver estat víctima de violència de gènere abans de l'ingrés.

La Secretaria sembla haver assumit la comesa d'introduir la perspectiva de gènere en totes les actuacions penitenciàries. Això inclou treballar per generalitzar el llenguatge inclusiu, promoure activitats de gènere en els plans de formació per al personal penitenciar, prioritzar la participació de les dones en activitats quan sigui incompatible la participació mixta per la tipologia

52. Val la pena tenir en compte que una enquesta a les dones empresonades a Catalunya ja es va efectuar l'any 2004. Els resultats estan disponibles a CEJFE (2006).

53. Els programes en què hi ha més participació de dones que d'homes són els Módulos de Respeto, PAIEM (Programa de atención integral a la enfermedad mental), Discapacidad Intelectual, TACA (Programa de terapia asistida con animales), Extranjeros, Tabaquismo. De tota manera, la major part d'internes que participen en programes de tractament ho fan en el de deshabitació de drogues i en iniciatives pròpies dels mòduls de respecte.

54. La guia per a professionals es pot consultar a <https://www.inmujeres.gob.es/areasTematicas/AreaSalud/ProgramasActividades/docs/ViolenciaGeneroCentrosPenitenciarios/Manual.pdf>.

delictiva de l'home, dissenyar activitats recreatives, esportives i ocupacionals sense reproduir patrons de gènere, procurar que les característiques arquitectòniques dels centres no generin tractes limitadors a les internes en l'accés a serveis i prestacions públiques penitenciàries i, finalment, intervenir proactivament per fomentar la participació de dones en activitats formatives i laborals en què estiguin infrarepresentades.⁵⁵

Fora del territori espanyol, destaquen les experiències desenvolupades en l'àmbit anglosaxó, en el qual de fa anys s'ha prestat una atenció àmplia a la situació de les dones que delinqueixen i que ingressen a presó. Un punt d'inflexió fou la publicació l'any 2007 del Corston Report, sobre la situació de dones especialment vulnerables en el sistema de justícia penal del Regne Unit, que exigia “un enfocament divers, radicalment diferent, visiblement dirigit, estratègic, proporcionat, holístic, centrat en la dona i integrat”.⁵⁶ L'informe apostava pel desmantellament de les presons de dones en un període de deu anys en favor de petites unitats de custòdia, prioritzar el compliment de la condemna en la pròpia comunitat i afavorir que les dones acudissin a centres per tractar els seus problemes, com les malalties mentals, les addiccions i la violència domèstica.⁵⁷ Tot i que actualment la ràtio de dones empresonades a Anglaterra i Gales oscil·la entorn del 3,2% —lluny, per tant, de les taxes de Catalunya—, el debat i la investigació científica continuen oberts per tal d'introduir progressivament un *gender-informed approach* en l'anàlisi de la situació de les dones empresonades. Alguns dels temes de debat tracten de la distància a la qual s'empresonen les dones respecte del seu domicili, els costos socials i econòmics de l'empresonament de les dones (menors desatesos, dones que perden el lloc de residència i treball), els dèficits en l'accés a prestacions per a atendre la salut en general i la salut mental per a elles i els menors a càrrec, la detecció de risc de suïcidis i, en definitiva, la injustícia que significa l'empresonament de dones pobres, malaltes i excloses socialment.⁵⁸

55. Vegeu les actuacions que es proposen en l'informe examinat.

56. “The Corston Report. A report by Baroness Jean Corston of a review of women with particular vulnerabilities in the Criminal Justice System”, disponible a <https://webarchive.nationalarchives.gov.uk/ukgwa/20130128112038/http://www.justice.gov.uk/publications/docs/corston-report-march-2007.pdf>.

57. Quinlan, “Women's imprisonment in Britain and Ireland”, 136.

58. *Ibid*, 140 i seg.

Es compta, però, amb algunes propostes interessants que van molt orientades a oferir suport a les dones que han delinquit, entre les quals destaquen els programes multiagència amb els quals es pretén afavorir un abordatge global de la problemàtica que acompanya la criminalitat i que han donat resultats interessants en termes de reducció de la reincidència. Els One-stop Shop Centres i els Women's Centres, creats amb la finalitat de proporcionar un suport holístic a les dones que delinqueixen, ofereixen un acompanyament i suport pràctic emocionals i funcionen com a espais segurs en què les dones poden ser tractades de forma individualitzada. Un dels punts forts d'aquest sistema és que, en lloc d'incrementar l'estigmatització i la culpabilització de les dones, es valora l'anonimat del centre, no sentir-se jutjades pels professionals, el fet que en aquest centre només hi hagi dones i que no funcioni com a centre mixt, i que es proposi ajudar-les a portar una vida "normal" un cop deixen el centre.⁵⁹ El cost d'aquests serveis no és superior al que comporta la pena de presó, i els beneficis per a les penades resulten més importants a llarg termini, sobretot en termes de contenció de la reincidència i en comparació amb els resultats que s'observen quan s'apliquen penes de presó curtes. Tanmateix, sembla que les retallades aplicades als recursos destinats a aquests centres han provocat que estiguin cada cop més lluny dels llocs de residència de les penades i que el finançament hagi retornat a presons i a les mesures penals alternatives.⁶⁰

Una altra proposta interessant és la que aposta per reduir el recurs a la presó preventiva i el foment de la detecció de les vulnerabilitats que afecten les dones en el seu contacte inicial amb el sistema judicial, quan són acusades de la comissió d'un delicte, de manera que, en lloc d'ingressar a presó en espera de judici, se les pugui derivar a un servei que, en coordinació amb entitats del tercer sector i de voluntariat, permeti una intervenció apropiada sobre els factors que han determinat la conducta delictiva (*alternatives to custodial remand for women*, ACRW). Entre els serveis a què es deriven les dones hi ha l'atenció del problema de salut mental, les ofertes residencials, l'atenció en casos de victimització per violència masculista, els projectes per a la sortida de la prostitució, la intervenció dels especialistes en tràfic de sers humans, l'assessorament financer en cas de deutes i els serveis per a drogodependències i alcoholisme. Per bé que el projecte es troba encara en procés d'avaluació, els

59. Hedderman, i Gunsby, "Diverting women from custody".

60. Vasilescu, "La ejecución penal desde una perspectiva de género", 11, 20.

resultats provisionals indiquen una disminució en l'ús de la presó preventiva per a dones que accedeixen a aquest servei.⁶¹

Per altra banda, és interessant conèixer si la situació de les dones empresonades és millor en països nòrdics. A Noruega, per exemple, les dones representen un 5,2% del total de la població penitenciària, xifra que s'ha mantingut força estable en els darrers anys fins i tot en un temps en què augmentava globalment. Això no ha evitat, tanmateix, que les mateixes institucions noruegues hagin estat força crítiques amb l'aplicació del sistema penitenciari a les dones. L'estudi elaborat per l'Ombudsman parlamentari noruec posa de manifest que diverses presons per a dones estan ubicades en edificis vells i inadequats, que les dones tenen menys accés a zones exteriors i a activitats físiques que els homes, que tenen també menys accés a formació i capacitació laboral, que caldria millorar l'assistència sanitària a les dones i en especial l'assistència en salut mental, que es disposa de menys serveis per al tractament per abús de substàncies tòxiques que en el cas dels homes, que les dones en presons mixtes tenen un risc superior de rebre una "atenció no desitjada" o d'assetjament sexual per part de reclusos homes, que algunes dones ingressen en presons que presenten nivells de seguretat més elevats que el que requereix el seu cas, atès el limitat nombre de places per a dones en presons, i que aquesta mateixa circumstància determina que algunes dones hagin de complir condemna lluny de les famílies i els fills.⁶² L'informe denuncia també que el treball que s'ofereix a les internes és més repetitiu i monòton que el que s'ofereix als homes i que, a més, no els aporta una qualificació de la qual es puguin beneficiar quan acabin el compliment de la condemna, per la qual cosa es reclama garantir l'interès i la capacitat formativa dels treballs que s'ofereixen a les internes, de manera que contribueixi a pal·liar els efectes perjudicials de l'empresonament. Finalment, l'informe també posa de manifest els problemes de salut i de salut mental que pateixen les internes, i exigeix que tinguin accés a doctors atents a les dificultats que algunes internes expressen per compartir problemes de salut amb metges homes.⁶³

61. Forrester et al., "Alternatives to custodial remand for women in the criminal justice System".

62. Norwegian Parliamentary Ombudsman, "Women in Prison".

63. Com a conseqüència de la publicació de l'informe, el Servei de presons noruec va emprendre una estratègia el juny de 2017.

4. Reptes de futur: la implementació d'un model d'execució penal per a dones

Per bé que tot el que s'ha descrit fins ara permet albirar una sensibilitat i voluntat de canvi respecte de la situació de precarietat en què es troben les internes a presó, i que tot això ja s'ha plasmat en alguns canvis normatius i pràctics rellevants, encara queda un recorregut llarg fins a poder fer realitat les previsions contingudes en les normatives internacional, espanyola i catalana, i revertir definitivament la situació de discriminació endèmica en què s'han trobat les dones en el món penitenciari. En aquest sentit, hi ha molts reptes pendents, però en aquest treball en plantejarem sis.

4.1. Redistribuir espais per tal de garantir la classificació de les internes

El primer gran repte a què hauria de donar resposta el sistema penitenciari català és el de reorganitzar els espais en els centres penitenciaris de manera que es pugui donar compliment al mandat legal de separació de les internes. La separació constitueix una qüestió molt bàsica, prevista en totes les normatives penitenciària, internacional i nacional, que, si bé s'aplica en el cas dels interns homes, és més complicada de portar a la pràctica per a les internes en centres penitenciaris mixtos o polivalents, on les dones ocupen només un o dos mòduls i la resta és ocupat per homes.

Certament, seria interessant poder comptar amb els recursos necessaris per a possibilitar l'ingrés de les dones en centres exclusius per a internes, de dimensions reduïdes, que disposessin d'un disseny arquitectònic i una planificació de funcionament que prioritzés els drets i les necessitats de les internes, de manera que es procedís a la separació correcta atenent a la seva situació penitenciària, les circumstàncies personals i del delicte i les necessitats de tractament. Tanmateix, donada l'escassa proporció de dones en el sistema penitenciari, difícilment es podrà assumir a curt termini el cost que garantiria una bona distribució de centres exclusius per a dones per tot el territori i amb el qual es mantindria la possibilitat de contacte de les internes amb els familiars i l'entorn al qual han de retornar un cop finalitzada l'execució. A més, si tenim en compte que l'informe presentat per Instituciones Penitenciarias el 2021 mostra que les penades en centres exclusius de dones no valoren de forma especialment positiva les activitats i els programes als quals tenen accés, probablement pel fet que centres

més poblats permeten oferir una diversitat de programes i activitats més gran, sembla que en aquests propers anys el model predominant serà el de presons mixtes o polivalents, distribuïdes per tot el territori.

Això, però, no ha d'impedir que aquests centres disposin de l'espai suficient, no només per a ubicar-hi les dones, sinó per a procedir a una separació adequada de les internes segons la seva situació: joves i adultes, penades i preventives, primàries i multireincidentes, etc. La convivència en un mateix mòdul d'internes joves i primàries amb aquelles que compten amb una trajectòria delictiva extensa o que presenten patologies severes o problemes de toxicomania, dificulta l'organització del mòdul, la convivència de les internes, l'atenció a les necessitats de tractament i, en definitiva, el procés de resocialització de les internes.

Per aquest motiu, és necessària una reorganització dels espais o la construcció de nous, de manera que també les dones disposin de diversos mòduls dins del centre i que tots aquests mòduls, encara que més petits que en el cas dels homes, estiguin dotats dels serveis comuns necessaris. El compliment de l'exigència legal de separació de les internes obliga a ampliar, adaptar i renovar espais en els centres penitenciaris polivalents per tal d'ubicar-hi adequadament les dones, de manera que es permeti la seva classificació i es garanteixi el seu accés a tots els serveis escolars, d'esports, lleure i tallers en igualtat de condicions que els homes interns. En algun cas, això pot requerir duplicar algun d'aquests serveis dins el centre per tal que se'n faci un ús exclusiu per a dones i de manera que s'evitin restriccions en l'accés.

Una diversitat més gran d'espais per a dones dins del centre penitenciari permetria també oferir una millor atenció i resposta a problemes regimencials derivats de conflictes de convivència entre les internes. Si en el cas dels homes és possible atendre el problema instant un canvi de mòdul per a algun dels interns implicats, aquesta opció no és viable en el cas de les dones per la falta de diversitat de mòduls. Això pot portar a un ús més recurrent de la sanció d'aïllament en cel·la —amb les conseqüències negatives que se'n deriven per a l'obtenció de permisos de sortida, classificació en tercer grau i/o beneficis penitenciaris— o bé al trasllat a un altre centre —solució que és més traumàtica per a les internes, en especial quan comporta allunyar-les del seu entorn més proper.⁶⁴

64. Cerezo esmenta aquesta problemàtica a "Women in prison in Spain", 16.

Per altra banda, disposar de més espais per a les internes dins dels centres és important per tal d'atendre adequadament situacions d'especial vulnerabilitat com poden ser les de les internes amb discapacitats intel·lectuals i trastorns mentals severos, per a les quals, sense un departament específic on es puguin acollir, només es pot oferir accés a un tractament ambulatori per professionals de psicologia i treball social.

Finalment, és important que el sistema penitenciari desenvolupi mecanismes orientats a garantir que dones i homes puguin conviure i compartir espais dins d'un mateix centre sense que això suposi riscos per a les dones, en especial enfront d'actituds o comportaments masclistes o abusius per part dels interns. Aquesta qüestió esdevé especialment rellevant en espais on es desenvolupen activitats laborals, com pot ser la cuina o la bugaderia, on és molt interessant que participin les dones en igualtat de condicions que els homes però amb la garantia de seguretat per a les dones.

4.2. Programes de tractament per a internes

El segon gran repte ve donat per la necessitat de potenciar els programes de formació per a les dones en tres àmbits fonamentals.⁶⁵ En primer lloc, hi ha el garantiment de la formació bàsica de les internes, de manera que, a través de l'accés a l'escola, puguin superar carències formatives i disposar de més oportunitats en la vida personal i laboral.

En segon lloc, hi ha l'increment dels programes en què es fomenti l'autoestima i la capacitat de decisió de les dones, tenint en compte especialment les necessitats i fins i tot les distorsions que presenten les que prèviament han estat víctimes d'abusos, discriminació i violència masclista, que necessiten un reforç en la seva autonomia per a la incorporació de la igualtat en les relacions afectives. Això requereix detectar adequadament les dones víctimitzades i també aquelles que han participat en l'activitat delictiva per la submissió o la dependència a la parella, a familiars o a altres persones de

65. Sobre el disseny de programes pensant en les dones usuàries, vegeu Yagüe, "Mujeres en prisión".

l'entorn proper, que han abusat de la vulnerabilitat generada per la precarietat socioeconòmica, l'addicció a tòxics, la maternitat, etc.⁶⁶

En tercer lloc, hi ha la importància d'oferir una capacitació laboral a les internes, atenent a les seves característiques, que possibiliti la seva participació en activitats i tallers que no fomentin els estereotips de gènere i que, per contra, els permeti accedir al mercat laboral, una vegada recuperin la llibertat, amb capacitat per desenvolupar tasques no vinculades a l'àmbit domèstic (cuina, neteja, bugaderia), que són sempre feines més precàries i menys remunerades. L'obtenció d'uns ingressos econòmics a partir del treball i la percepció de la possibilitat d'obtenir autonomia econòmica són probablement el que pot contribuir més a sortir de situacions de vulnerabilitat i de pobresa que freqüentment es vinculen amb l'activitat delictiva de les dones.

Finalment, l'aposta per la formació i la capacitació de les internes s'ha de poder mantenir en forma d'acompanyament i assistència postpenitenciària, de manera que amb la intervenció coordinada amb Serveis Socials se'ls pugui prestar un suport psicològic, mèdic i legal una vegada accedeixin a la llibertat condicional i definitiva, i acompanyar-les, sempre que sigui necessari, en la cerca d'habitatge, treball i el tractament adequat per a les seves addiccions o problemes de salut.

4.3. Atenció a la salut mental de les internes i al risc d'autolesió i suïcidi

Atès que per a moltes dones l'ingrés a la presó comporta un nivell de pressió emocional molt elevat, és important oferir un acompanyament i suport en salut mental especialitzat. Certament, la forta estigmatització a què se sotmet la delinqüència femenina incrementa el sentiment de culpa de les internes, que senten que no han complert adequadament el rol de cuidadores que tenien encomanat, alhora que temen el refús i la pèrdua de la parella o dels familiars

66. No cal oblidar les dones que poden haver estat víctimes de tràfic d'éssers humans i forçades a la comissió de delictes. En aquest sentit, vegeu Villacampa, i Torres, "Mujeres víctimas de trata en prisión en España".

i amics.⁶⁷ A més, moltes internes presenten problemes de salut mental previs, que s'agreugen en cas d'addicció i consums de tòxics.

Si bé és molt interessant la prioritització que s'ha efectuat de la intervenció psiquiàtrica penitenciària en modalitat ambulatoria, més propera al sistema assistencial propi de la xarxa de salut mental⁶⁸ i en detriment d'un model d'hospitalització, és necessari disposar d'un volum adequat de professionals actius en l'àmbit penitenciari i garantir que, quan sigui necessari, les dones tindran les mateixes possibilitats d'accedir a l'hospitalització que els interns que ho requereixin.

Per altra banda, en relació amb l'acompanyament en la salut mental de les internes, és indispensable adaptar i aplicar els protocols per a reduir el risc de conductes autolítiques i de suïcidis i formar adequadament els professionals per tal que siguin capaços de detectar situacions de risc i d'actuar en consonància. La Instrucció 2/2021, per la qual es fa difusió en l'àmbit d'execució penal del Programa marc de prevenció de suïcidis als centres penitenciaris de Catalunya,⁶⁹ reconeix el suïcidi com un problema de salut pública que té una incidència especial en el context penitenciari i apunta a les dones i les persones transgènere, juntament amb el medi obert i els joves, com a objectius amb necessitats diferenciades. En efecte, l'avaluació del programa N'Viu per a la prevenció del suïcidi, feta a Catalunya, mostrava un nombre d'intents de suïcidi més gran en les internes (38,1%) que en els interns (16,3%). Malgrat que l'estudi alertava que les dones participants en la recerca presentaven un perfil més vulnerable que el de les dones que integren la població penitenciària ordinària, fins al punt que les caracteritzava com "les més fràgils de tot el sistema penitenciari", posava en relleu la necessitat de tenir en compte aquest risc més gran en el disseny de polítiques penitenciàries i d'atendre

67. Bartolomé, *Mujeres y delincuencia*, 199.

68. Vegeu, en aquest sentit, <https://www.pssjd.org/serveis-assistencials/xarxa-salut-mental/psiquiatria-penitenciaria>.

69. El programa ha estat validat per la Comissió de Seguiment de l'Acord de coordinació entre el Departament de Justícia i el Departament de Salut per al desenvolupament d'un programa d'atenció a la salut mental i les addiccions en el marc de les actuacions dels serveis d'execució penal de Catalunya. Instrucció disponible a https://justicia.gencat.cat/web/.content/documents/instruccions_i_circulars/instruccio-2-2021-programa-prevencio-suicidis.pdf.

adequadament la proporció de diagnòstics de trastorn de personalitat més elevada en dones (78,6%) que en homes (38,2%).⁷⁰

4.4. La presó com a “alternativa”

Un dels grans reptes per a la política penitenciària catalana és assolir una taxa de població penitenciària femenina més propera quantitativament a la que s'observa en països del nostre entorn. Com s'ha indicat anteriorment, malgrat que la taxa de dones empresonades ha disminuït aquests darrers anys en consonància amb la disminució general del volum de població penitenciària, el cert és que les xifres amb què ens movem a Catalunya superen encara les mitjanes que es registren a Europa i també les xifres concretes de països propers.

Per aquest motiu, es proposa l'adopció d'estratègies dirigides a reduir la població penitenciària femenina. La proposta més efectiva passaria per una intervenció legislativa destinada a revisar les penes amb què es comminen els delictes comesos majoritàriament per les dones, patrimonials i de tràfic de drogues, de manera que prevegin, no només una pena privativa de llibertat, sinó sempre i en tot cas una alternativa de compliment en la comunitat.⁷¹ Així mateix, seria interessant incorporar circumstàncies justificants, exculpants i atenuants que responguin a les particularitats de la delinqüència femenina.

Tanmateix, ateses les dimensions de la via a què s'apunta i tenint en compte l'escàs marge de maniobra de què es disposa a Catalunya, ja que és l'Estat qui té competència exclusiva en la legislació en matèria penal, resulta més adequat abordar aquesta qüestió des de l'òrbita de les polítiques públiques i, en particular, en línia amb el que estableixen les mateixes Regles de Bangkok,⁷²

70. Vegeu l'informe CEJFE, “Avaluació d'una intervenció psicoeducativa”.

71. Cervelló, “Mujer, prisión y no discriminación”, 584.

72. Vegeu, en aquest sentit, la regla 57 i següents de les Regles de Bangkok. La regla 60, per exemple, proposa dissenyar intervencions destinades a abordar els problemes més freqüents en les dones que arriben al sistema de justícia penal. Entre aquestes intervencions, s'al·ludeix a cursos terapèutics i orientacions per a les víctimes de violència masclista i abús sexual, un tractament adequat per a penades que pateixen discapacitat mental, i programes d'educació i capacitació per a augmentar l'ocupabilitat. La regla afegeix la necessitat d'establir serveis d'atenció a infants i altres destinats exclusivament a la dona.

afavorir que les dones puguin complir la condemna a través de mesures en la comunitat. Es tracta, doncs, de possibilitar que, en el marc penològic previst per al tipus penal i amb les limitacions òbvies que això comporta, es puguin aprofitar tots els recursos legals existents perquè la resposta punitiva no agreugi les situacions de precarietat i de vulnerabilitat de les dones. Això passa, al meu entendre, per portar a terme dues accions com a mínim.

En primer lloc, cal garantir un coneixement adequat a tots els operadors jurídics i en especial a jutges, fiscals i advocats sobre el funcionament de les penes de compliment en la comunitat, de manera que en el moment de determinar la pena es tinguin en compte les circumstàncies personals de l'acusada (responsabilitats com a cuidadora, historial de victimització, sotmetiment a situacions de control coercitiu, necessitats de tractament en salut mental, etc.) i es pugui escollir la sanció més adequada d'entre les previstes en el tipus penal corresponent, inclosa la possibilitat de suspensió de la presó si aquesta és l'única pena prevista, atenent òbviament a criteris de proporcionalitat i a finalitats preventives de la pena però buscant sempre minimitzar el risc de dessocialització i de precarització de la dona.

En segon lloc, i vinculat estretament al que s'acaba d'esmentar, és important incorporar la perspectiva de gènere al catàleg de mesures i sancions que funcionen com a alternatives a la presó (també de les mesures cautelars que funcionen com a alternativa a la presó provisional), ja sigui en la modalitat de suspensió de l'execució de la pena de presó o per la via de la imposició de penes de compliment en la comunitat, entre les quals hi ha els treballs en benefici de la comunitat, la localització permanent o la multa. La incorporació de la perspectiva de gènere en el disseny global de l'execució de les alternatives és indispensable per a garantir unes condicions equànimes de compliment respecte dels homes, el disseny de prestacions que no reproduïxin estereotips del rol femení i una previsió de les dificultats amb què pot trobar-se la penada. La recerca acadèmica ha començat a posar el focus en aquestes qüestions i ha posat de manifest com en no poques ocasions el fracàs en l'execució d'una pena alternativa a la presó ha vingut determinada per la falta d'atenció a les vulnerabilitats, les càrregues i les limitacions que concorren en les dones penades,⁷³ però també en la imposició de tasques o prestacions respecte de les que no es percep cap utilitat d'aprenentatge, no desperten aspiracions de

73. UNODC, "Toolkit", 18.

canvi o acaben perpetuant estereotips de gènere (perruqueria, cuina, cures infantils, cosidores o brodadores, etc.).⁷⁴

La incorporació d'aquesta visió de gènere en la formulació de l'execució de les penes alternatives s'ha de fer no només en un pla abstracte sinó, en especial, atenent a la situació concreta de cada penada, de manera que es puguin adaptar les condicions de l'execució a les seves circumstàncies particulars. En el cas dels treballs en benefici de la comunitat, per exemple, és interessant especialment que la penada percebi la utilitat dels treballs que desenvolupa i que pugui establir una relació positiva amb les persones beneficiàries dels treballs. La recerca en aquest àmbit ha posat de manifest que les dones valoren positivament poder complir la pena en entorns no mixtos, en els quals es compti amb un suport psicològic individual, i poder portar amb elles els fills menors o comptar amb un servei de guarda d'aquests fills.⁷⁵ Les propostes que s'han formulat en l'àmbit de les mesures penals alternatives van en la línia d'afavorir un estil de supervisió que aporti més flexibilitat, de manera que es pugui compaginar l'execució de la pena amb les càrregues i responsabilitats que suporten moltes dones; oferir suport material i pràctic per tal que la dona pugui tenir les necessitats cobertes durant l'execució; establir relacions de confiança amb els professionals supervisors i delegats de mesures penals, evitant postures autoritàries i controladores, així com derivar o vincular la dona amb entitats o espais terapèutics no mixtos durant el compliment de la pena.⁷⁶

En conseqüència, considero que pot ser interessant estendre la figura de la referent de gènere, potenciada recentment en l'àmbit penitenciari, també a l'àmbit de les mesures penals alternatives, de manera que s'avanci en el diagnòstic dels canvis que cal introduir en el disseny i l'execució de les mesures alternatives a la presó per a garantir-ne l'èxit quan s'imposen a dones. Això hauria de passar també per fomentar els estudis empírics que mostrin els

74. Vasilescu, "La ejecución penal desde una perspectiva de género", 12.

75. Vasilescu, *L'execució de mesures penals alternatives amb perspectiva de gènere*, 58 i seg.; Vasilescu, "La ejecución penal desde una perspectiva de género", 12, esmenta que la literatura especialitzada apunta al fet que les experiències traumàtiques i de violència masclista que han patit moltes dones penades es poden abordar millor, com a mínim en un primer estadi, en entorns no mixtos de grups de suport entre iguals en què les dones se sentin segures, de manera que no participin en entorns mixtos fins a sentir-se més fortes i empoderades.

76. Vasilescu, *L'execució de mesures penals alternatives amb perspectiva de gènere*, 86.

resultats en termes d'execució reeixida de les mesures penals alternatives en les dones que influeixin en una disminució de la reincidència en les penades i, en especial, potenciïn la superació de situacions de precarietat i vulnerabilitat per part de les dones. En tot cas, l'objectiu de potenciar les alternatives a l'empresonament per a les dones que delinqueixen ha de ser monitoritzat a través d'investigacions empíriques destinades a garantir que aquesta política no porta a una extensió de la xarxa penal i a un increment de la intervenció punitiva, acumulant penes de presó i alternatives, per a les dones que han delinquit.⁷⁷

4.5. Potenciar la digitalització en centres de dones

L'ingrés en un centre penitenciari suposa, per a les persones internes, un parèntesi en l'ús d'una tecnologia que a l'exterior no para d'estendre's i d'evolucionar. Avui la tecnologia forma part de l'activitat diària, i unes mínimes competències digitals són indispensables per a activitats tan quotidianes como la cerca d'un lloc de treball, la sol·licitud de prestacions socials, el seguiment d'un compte bancari, les cites en el sistema de salut i la comunicació amb familiars i amics. La crisi sanitària de la covid-19 i el tancament de centres penitenciaris per a evitar la propagació del virus van posar en evidència la necessitat de dotar els centres penitenciaris d'accés a les tecnologies de la informació i el coneixement.⁷⁸ Per tots aquests motius, és important que la presó no exclougui les persones internes de l'entorn digital, però, a l'efecte d'aquest treball i atenent al fet que la bretxa tecnològica és especialment important entre les dones, és important reclamar que el procés de digitalització dels centres penitenciaris prioritzi precisament els mòduls i centres de dones, de manera que gaudeixin d'un accés prioritari a la tecnologia i no perdin aquest tren.

Precisament, l'aprovació del Reial decret 268/2022, de 12 d'abril,⁷⁹ ha reconegut l'ús de les videoconferències com a forma de comunicació social que pot apropar, amb un baix impacte estructural, econòmic i de regulació, la pobla-

77. UNODC, "Toolkit", 53.

78. Güerri et al., "Abriendo ventanas virtuales en los muros de la prisión".

79. Reial decret 268/2022, de 12 d'abril, de modificació de l'RDF 190/1996, de 9 de febrer, pel qual s'aprova el Reglament penitenciari i que entrarà en vigor en el termini de tres mesos. El Reial decret modifica, entre altres, l'article 41.8 RP, que possibilita dur a termes les comunicacions mitjançant l'ús de les TIC i sistemes de videoconferència.

ció reclusa als seus familiars i amics, facilitar les trobades sense obligatorietat de desplaçaments als centres penitenciaris i obrir una via de comunicació amb professionals (advocats i procuradors, autoritats judicials, ministeri fiscal i defensor del poble). Per altra banda, l'accés a la tecnologia en centres penitenciaris també permet desenvolupar processos formatius o terapèutics eficaços que funcionen com a alternativa o complement de les actuacions presencials.

La nova regulació aporta una possibilitat interessant per a començar a implementar aquestes tecnologies, precisament per als mòduls o centres de dones, amb la finalitat d'oferir a les internes un contacte permanent amb una tecnologia que s'ha projectat tradicionalment com un àmbit masculí. La digitalització dels centres de dones ha de permetre afavorir el contacte de les penades amb l'exterior de manera que es garanteixi el vincle amb els infants i les altres persones que en depenen, en especial quan les visites al centre són escasses i complicades.⁸⁰ Aquesta fluïdesa més gran en el contacte amb la família, encara que sigui per via telemàtica, pot repercutir positivament tant en les internes, disminuint l'ansietat i la pressió emocional que comporta la separació de l'exterior, com en les pròpies famílies i, en especial, en els menors.

A Anglaterra i Gal·les, on es va començar a introduir la digitalització en alguns centres penitenciaris l'any 2018 amb la implantació de telefonia ubicada en les mateixes cel·les en lloc dels passadissos, i la qual cosa possibilitava als interns la gestió digital dels quioscs d'autoservei i la realització de tasques administratives que abans es realitzaven en paper, l'operació s'ha presentat com una oportunitat per a la població penitenciària per tal de desenvolupar competències tecnològiques, rebre assistència en la rehabilitació, potenciar la responsabilitat i millorar la relació entre interns així com amb les persones que estan a l'exterior. L'avaluació d'algunes experiències pioneres en aquest país ha posat de manifest que tant els interns que han tingut accés a la tecnologia com els funcionaris han valorat positivament la possibilitat de visualitzar i controlar directament els saldos dels seus comptes (peculi), la intimitat per a fer trucades des de les cel·les i mantenir una relació més fluida amb la família, qüestió especialment ben valorada per interns amb fills menors (malgrat les crítiques als preus elevats de les trucades), la transparència més gran en els processos de sol·licitud i resposta a peticions diverses, i la reducció de la circulació de telèfons mòbils il·legals. Així mateix, lluny de detectar-se

80. Güerri et al., "Abriendo ventanas virtuales en los muros de la prisión".

un mal ús dels dispositius, l'avaluació destacava que els interns en feren un bon ús, ja que percebien i valoraven l'accés a la tecnologia com a incentiu per a un bon comportament.⁸¹

4.6. Formació en gènere dels operadors jurídics i funcionaris d'execució penal

Finalment, com a sisè repte de les polítiques públiques relatives al foment d'un punt de vista de gènere en l'àmbit de l'execució penal i la presó, és important garantir que els professionals, en particular jutges, jutges de vigilància penitenciària, fiscals i personal de vigilància i de tractament dels centres penitenciaris, tinguin accés a una formació que incorpora la referència a la situació de les dones oferint dades disgregades, amb atenció especial a les circumstàncies i les mancances que acompanyen, en el cas de les dones, la comissió del delictes, així com a les dificultats específiques que comporta per a elles l'ingrés al centre penitenciaris o el compliment d'una mesura penal alternativa. Aquesta formació hauria de manifestar-se en una prioritització en l'aplicació de les mesures penals alternatives a la presó, ja sigui en forma de suspensió o en aplicació de les alternatives disponibles, i, per tant, en detriment d'aquesta i no pas en l'aplicació acumulativa.

També és important oferir aquesta formació als professionals de l'execució penal per tal de fomentar una relació amb les penades basada més en el suport que en el control i el càstig. S'ha posat de manifest que, quan les internes trenquen amb la imatge de docilitat que s'espera d'elles, són etiquetades com a ingovernables, la qual cosa repercuteix en l'ús desproporcionat de mesures coercitives.⁸² A més, algunes internes dediquen temps i esforç a crear i cuidar relacions afectives com a forma de resistir o de millorar el seu benestar, però, com indica Bartolomé, això genera un entramat relacional complex que esdevé difícil d'entendre i de gestionar pels professionals, que llavors tendeixen a una supervisió i un règim disciplinari estricte.⁸³ En aquest sentit, tant si judicialment s'aplica una pena privativa de llibertat com si s'imposen

81. Una avaluació de l'entorn digital a presons es pot trobar a Palmer et al., "Evaluation of digital Technology in prisons", 1-96. Vegeu també l'informe The Centre for Social Justice, *Digital technology in prisons*, 1-41.

82. Bartolomé, *Mujeres y delincuencia*, 201.

83. *Ibid*, 204.

alternatives a aquesta pena, cal poder comptar amb professionals formats per a reforçar les mesures d'acompanyament i tractament de la dona i suport. A més, cal tenir en compte que, en la mesura que els estudis identifiquen els efectes positius d'un entorn no mixt, sembla molt important, si més no en les primeres fases de l'execució, comptar amb professionals dones, especialment formades i capacitades per a fer un acompanyament de les penades.

Bibliografia

- Almeda, E. *Corregir y castigar. El ayer y hoy de las cárceles de mujeres*. Barcelona: Edicions Bellaterra, 2002.
- . “Criminologías feministas, investigación y cárceles de mujeres en España”. *Papers* 102, n. 2 (2017): 151-181.
- . “Pasado y presente de las cárceles femeninas en España”. *Sociológica* 6 (2015): 75-103.
- Ballesteros, A., i E. Almeda. “Políticas de igualdad en las cárceles del siglo XXI. Avances, retrocesos y retos en la práctica del encarcelamiento femenino”. *Praxis Sociológica* 19 (2015): 161-186.
- Barberet, R., i C. Jackson. “UN Rules for the Treatment of Women Prisoners and Non-Custodial Sanctions for Women Offenders (the Bangkok Rules): A Gendered Critique”. *Papers* 102/2 (2017): 215-230.
- Bartolomé Gutiérrez, R. *Mujeres y delincuencia*. Madrid: Editorial Síntesis, 2021.
- Capdevila, M., coord. *Taxa de reincidència penitenciària 2014*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, Àrea d'investigació i formació social i criminològica, CEFJE, 2015. https://www.recercat.cat/bitstream/handle/2072/252216/taxa_reincidencia_2014_informe_executiu_cat.pdf?sequence=6.
- Centre for Social Justice (The). *Digital Technology in prisons. Unlocking relationships, learning and skills in UK prisons*, January, 2021. <https://www.centreforsocialjustice.org.uk/library/digital-technology-in-prisons-unlocking-relationships-learning-and-skills-in-uk-prisons>.
- Centre d'Estudis Jurídics i Formació Especialitzada. *Avaluació d'una intervenció psicoeducativa per a persones amb conducta suïcida en el medi penitenciari. Projecte N'VIU*. Investigació pròpia. Generalitat de Catalunya, CEFJE, 2021. https://cejfe.gencat.cat/web/.content/home/recerca/cataleg/crono/2021/avaluacio_intervencio_socioeducativa/Informe_N_Viu_prevenicio_suicidis_CA.pdf.
- . “L'opinió de les dones recluses a Catalunya sobre l'encarcerament”. *Estadística bàsica de la Justícia a Catalunya* 45 (2006). https://cejfe.gencat.cat/web/.content/documents/arxius/doc_29698061_1.pdf.
- Cerezo, Ana Isabel. “Women in prison in Spain: The implementation fo Bangkok Rules in the Spanish Prison Legislation”. *European Journal on Criminal Policy and Research* 23, n. 2 (2017): 133-151.

- Cervelló Donderis, V. “Mujer, prisión y no discriminación: del legado de Concepción Arenal a las Reglas de Bangkok”. *Estudios Penales y Criminológicos* (2021): 551-591.
- Cross, J. “Imprisoning Pregnant and Parenting Women: A focus on social justice, equal rights and equality”. *Health and Social Work* 45, n. 3 (2020): 195-201.
- Daunis Rodríguez, Alberto. “Ocupación carcelaria. Hipótesis acerca el descenso de la población penitenciaria en España”. *Estudios Penales y Criminológicos* 36 (2016): 447-483.
- Forrester, Andrew, Gareth Hopkin, Linda Bryant, Karen Slade, i Chiara Samele. “Alternatives to custodial remand for women in the criminal justice System: A multi-sector approach”. *Criminal Behaviour and Menal Health* 30 (2020): 68-78.
- Güerri, Cristina, Marta Martí, i Albert Pedrosa. “Abriendo ventanas virtuales en los muros de la prisión: reflexiones sobre la digitalización de las comunicaciones penitenciarias a propósito de la Covid-19”. *IDP Revista de Internet, Derecho y Política* 32 (2021).
- Hedderman, C., i C. Gunsby. “Diverting women from custody: The importance of understanding sentencers’ perspectives”. *Probation Journal* 60, n. 4 (2013): 425-438.
- Juanatey Dorado, Carmen. “Delincuencia y población penitenciaria femeninas: situación actual de las mujeres en prisión en España”. *Revista Electrónica de Ciencia Penal y Criminología* 20-10 (2018): 1-32.
- Navarro, J. C., T. Capell, E. Luque, A. Muro, D. Vega, M. I. Benítez, S. Mora, M. J. Ramos, i M. Tamarit. “Incidència del TLP en dones encarcerades”. Barcelona: Generalitat de Catalunya, CEJFE, 2016. https://cejfe.gencat.cat/web/content/home/recerca/cataleg/crono/2016/incidencia_tlp/incidencia_tlp.pdf.
- Norwegian Parliamentary Ombudsman. “Women in Prison: A Thematic Report about the conditions for female presoners in Norway”. *Irish Penal reform Trust*, 20th January 2017. <https://www.iprt.ie/women-offenders/norway-women-in-prison-a-thematic-report-about-the-conditions-for-female-prisoners-in-norway/>.
- Olaya, Antonio, Noemí Núñez, i Elena Martín. “Programa d’intervenció psicoeducativa amb dones privades de llibertat”. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Subdirecció General de Programes de Rehabilitació i Sanitat. Direcció de Serveis Penitenciaris.
- Palmer, E. J., R. M. Hatcher, i M. J. Tonkin. “Evaluation of digital Technology in prisons”. *Ministry of Justice Analytical Series* (2020): 1-96
- Quinlan, Christina. “Women’s imprisonment in Britain and Ireland”. *The Prison Journal* 102, n. 2 (2022): 134-153. https://tbinternet.ohchr.org/Treaties/CE-DAW/Shared%20Documents/NOR/INT_CEDAW_IFN_NOR_26505_E.pdf.
- Serrano Tàrraga, M. Dolores. *Delincuencia femenina. Un estudio sobre tendencia, control y prevención diferenciales desde la perspectiva de género*. Valencia: Tirant Humanidades, 2021.
- United Nations Office on Drugs and Crime (UNODC). “Toolkit on Gender-Responsive Non-Custodial Measures”. *Criminal Justice Handbook Series* (2020).

- Vasilescu, Cristina. “La ejecución penal desde una perspectiva de género. Una revisión bibliográfica con especial referencia a las medidas penales alternativas”. *InDret. Revista para el análisis del Derecho* (2019): 1-31.
- . *L'execució de mesures penals alternatives amb perspectiva de gènere: anàlisi i recull de bones pràctiques amb dones penades*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, CEJFE, 2020.
- Villacampa Estiarte, Carolina, i Núria Torres Rosell. “Mujeres víctimas de trata en prisión en España”. *Revista de Derecho Penal y Criminología* 8 (2012): 411-494.
- Walmsley, R. *World Female Imprisonment List. Women and girls in penal institutions, including pre-trial detainees/remand prisoners*. 4th Edition. Institute for Crime and Justice Policy Research, 2017. <http://www.prisonstudies.org/>.
- Yagüe Olmos, Concepción. “Mujeres en prisión. Intervención basada en sus características, necesidades y demandas”. *Revista Española de Investigación Criminológica* 5, n. 4 (2007): 1-24.